

Acta Polono- Ruthenica

András Zoltán
Budapeszt

Z węgiersko-polsko-białoruskich związków kulturalnych w XVI wieku (*Athila* M. Oláha w przekładzie polskim i białoruskim)

W drugiej połowie XVI wieku zdarzyło się, że utwór autora węgierskiego, piszącego w języku łacińskim, w przekładzie na język ojczysty dotarł do czytelnika polskiego, a nawet białoruskiego wcześniej niż do węgierskiego. Tak właśnie stało się z pracą historyczną węgierskiego humanisty Miklósa Oláha (Nicolaus Oláh, 1493–1568) pt. *Athila*, powstałą w roku 1537, opublikowaną po raz pierwszy w 1568, a następnie w 1574 wydaną w Krakowie w języku polskim w tłumaczeniu Cypriana Bazylika pt. *Historia spraw Atyle Krola Węgierskiego*. Z tego przekładu w parę lat później (około 1580) został sporządzony rękopiśmienny przekład białoruski zachowany w składzie rękopisu nr 94 Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, znany wśród filologów wschodniosłowiańskich na ogół pod nazwą *Познанский сборник*. Ciekawe, że utwór Oláha po kilku wznowieniach w wersji oryginalnej, tj. łacińskiej, w tym też wydania krytycznego z roku 1938, z którego korzystamy w niniejszej pracy, pierwszego swojego przekładu na język węgierski doczekał się dopiero w 1977 roku, tj. po upływie mniej więcej 400 lat od pojawienia się jego przekładów zarówno na język polski, jak i białoruski.¹

¹ Nie oznacza to bynajmniej, że Węgrzy w drugiej połowie XVI w. wszelką informację „o sprawach Attyli” czerpali wyłącznie ze źródeł w języku łacińskim; już bowiem w 1559 r. ukazała się drukiem w języku węgierskim - zresztą też w Krakowie - *Kronika światowa* Istvána Székelya, zawierająca o wiele krótszą niż u Oláha historię Hunów utożsamianych z Węgrami; odpowiednie fragmenty łącznie z fasymile zob. w pracy: I. Nemeskürty, *Hunok és magyarok*, Budapest 1993, s. 31-37; bardziej szczegółowe opisanie tej części „swojej” historii Węgrzy mogli przeczytać w języku ojczystym jednak dopiero rok później niż Polacy - w *Kronice węgierskiej* Gáspára Heltaiego, która ukazała się drukiem w 1575 r. w mieście Kolozsvár w Siedmiogrodzie [dziś Cluj w Rumunii], zob. faksymile w t. 8 serii „Bibliotheca Hungarica Antiqua”, Budapest 1973.

Przekład starobiałoruski zatytułowany *Исторыя о Атыли королі угорьскомъ* (co oddaje żywą paginę w przekładzie polskim Cypriana Bazylika: *Historia o Atyli / Krolu Węgiersk.*) został szczegółowo opisany przez Aleksandra Brücknera (1886), a następnie opublikowany przez A. N. Wiesielowskiego (1888). Jeden fragment zabytku (rozdział 9) na podstawie tego wydania został włączony do akademickiego zbioru *Хрэстаматыя на гісторыі беларускай мовы* (cz. 1, Minsk 1961, s. 187-190) i wykorzystuje się go jako źródło w słowniku historycznym języka białoruskiego (*Гістарычны слоўнік беларускай мовы*) wydawanym przez Akademię Nauk Białorusi od 1982 roku, a także w wielu innych pracach na temat historii języka białoruskiego. Nie należy on jednak, jak się wydaje, do najbardziej cenionych zabytków języka starobiałoruskiego, bo w nowej encyklopedii *Беларуская мова* (Minsk 1994, s. 40-42) dwóm średniowiecznym opowieściom rycerskim (o Tristanie i o Bowie) znajdującym się w tymże kodeksie poznańskim zostały poświęcone osobne hasła, podczas gdy o istnieniu białoruskiej *Historii o Atyli* dowiadujemy się z tego solidnego zresztą opracowania tylko ze wzmianek o niej w tychże hasłach. Do pierwszych dwóch zabytków w kodeksie poznańskim ograniczyła się też Teresa Jasińska-Socha w swojej monografii *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI w. (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)* (Wrocław 1979). Niektóre uwagi na temat fonetyki i fleksji specjalnie w starobiałoruskiej *Historii o Atyli* można znaleźć w pośmiertnie opublikowanym krótkim artykule przedwcześnie zmarłego sławisty węgierskiego Pála Sonkolya pt. *Замечания об „Исторыи о Атыли, королі угорскомъ”* („Dissertationes Slavicae”, t. 9-10, Szeged 1975, s. 207-217). Wstrzeźliwy stosunek badaczy historii języka białoruskiego do tego zabytku tłumaczy się może zbyt kategoryczną charakterystyką daną temu tekstowi przez A. Brücknera, który w swoim czasie podkreślał niewolniczy charakter przekładu starobiałoruskiego wobec polskiego tekstu C. Bazylika („...der Attila ist durch die Vorlage fast nur noch eine weissrussische Transcription polnischer Worte und Formen geworden”, 1886, s. 346). Stąd może częściowo pochodzi ocena języka tego zabytku w pracy zbiorowej *История белорусской дооктябрьской литературы* (Minsk 1977, s. 252): „Белорусский перевод этой повести [...] почти буквально передает текст польского протографа”, chciał tuż się dodać: „... и отличается чистотой языка, свободного от архаических, церковнославянских элементов.” Widać stąd, że literal-

ność przekładu z pewnego punktu widzenia może być uważana nie tylko za wadę, lecz także za zaletę. Trzeba jednak zaznaczyć, że tekst starobiałoruski nie jest zupełnie pozbawiony elementów cerkiewnosłowiańskich, por. chociażby wyraz *глава* w znaczeniu ‘rozdział w książce’ (u C. Bazylika: *kapitulá*), co wskazuje na znajomość tłumacza tradycyjnej ruskiej kultury książkowej. Znaczenie literatury przekładowej w przyswojeniu przez kulturę starobiałorską wartości kultury zachodnio-europejskiej m.in. na podstawie utworów zawartych w kodeksie poznańskim podkreśla w ostatnich swoich publikacjach również Zora Kipel’ (1993, 1994). Można by do tego dodać, że na tle tej literatury przekładowej zwróconej przede wszystkim ku średniowieczu (powieści rycerskie, utwory religijne) *Historia o Atyli* wyróżnia się tym, że jest bodajże pierwszym w literaturze białoruskiej przejawem wpływu nowego w tym czasie nurtu literatury humanistycznej (por. И.Н. Голенищев-Кутузов, *Гуманизм у восточных славян*, Москва 1963, s. 65). Należy wymienić jeszcze jedno wydanie wersji starobiałoruskiej oparte zresztą też na publikacji A.N. Wiesielowskiego z 1888 roku, które weszło do antologii *Українська література XIV-XVI ст.* pod red. W.L. Mykytasia (seria „Бібліотека української літератури”, Київ 1988, s. 396-441), w którym transkrypcja A.N. Wiesielowskiego została nie tylko silnie i bez żadnych ku temu podstaw filologicznych zukrainizowana, ale też „wzbogacona” o dodatkowe błędy drukarskie. Ponieważ transkrypcja samego A.N. Wiesielowskiego też nie była wolna od błędów w odczytaniu białoruskiej kursywy rękopiśmiennej (por. T. Jasińska-Socha, op. cit., s. 8; korzystał on bowiem nie z samego rękopisu, lecz z kopii sporządzonej - ręcznie? - dla Akademii Nauk w Sankt Peterburgu w 1884 r., por. Brückner 1886, s. 349), dojrzał moim zdaniem czas na nowe, krytyczne wydanie tego zabytku wraz z polskim tekstem C. Bazylika i łacińskim oryginałem M. Oláha.

Konieczność wydania też tekstu polskiego przekładu oprócz względów porównawczych uzasadnia i ta okoliczność, że przekład C. Bazylika wydrukowany w Krakowie w 1574 roku zachował się tylko w jednym i do tego jeszcze uszkodzonym egzemplarzu (Biblioteka Kórnicka, Cim. 226, por. Brückner 1886, s. 376), brakuje w nim mianowicie czterech stron na początku (koniec przedmowy C. Bazylika i początek przekładu *Atyli*) oraz dwóch przedostatnich stron. Chociaż Cyprian Bazylik (ur. ok. 1535, zm. po 1591) pochodził z Sieradza (Wielkopolska), przez całe

swoje życie był związany z Litwą i Podlasiem (Wilno, Brześć, Mielnik; zob. *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 374-375). Dlatego warto byłoby dołożyć starań, aby odszukać ewentualne dalsze zachowane jeszcze egzemplarze tej książki w księgozbiorach Litwy, Białorusi, Ukrainy, a może nawet i Rosji. Egzemplarze tej książki niewątpliwie były w obiegu i na Litwie, o czym najlepiej świadczy chociażby przekład starobiałoruski, który został wykonany z nieuszkodzonego egzemplarza - według S. Ptaszyckiego - przez nieznanego pisarza kancelaryjnego w Wilnie (por. A.N. Wiesielowski 1888, s. 131). Póki jednak nie znamy pełnego tekstu polskiego przekładu C. Bazylika, przychodzi nam z pomocą owa literalność przekładu starobiałoruskiego, o której już była mowa, ponieważ na podstawie tekstu białoruskiego i oryginału łacińskiego z dość dużą wiarygodnością można odtworzyć niezachowane fragmenty polskiego tekstu. Próbkę takiej rekonstrukcji podajemy w dodatku do niniejszego referatu.

Aleksander Brückner w swoim czasie nadmierną literalność zarzucił nie tylko białoruskiemu tłumaczowi wobec tekstu polskiego, ale też Cyprianowi Bazylikowi wobec pierwowzoru łacińskiego:

[...] vielleicht mehr als irgend ein anderer Schriftsteller des XVI. Jahrh. hat er seinem Polnisch den feierlich schleppenden, der lateinischen Phrase abgehörten Ton verliehen, sich so eng an die Vorlage gehalten, dass er nicht nur deren Wortstellung möglichst beobachtete, sondern auch einzelne offenkundige Latinismen mit herüber nahm; seine kühnste Aenderung bestand wohl in der Ersetzung der Illyrii und Moesi des Originals durch Slowacy und Serbowie, der terra Illyrica durch zemnia Slowieńska". (1886, s. 381)

Jak wskazuje nasza rekonstrukcja, Cyprian Bazylik dokonał jednak - prócz modernizacji geografii - jeszcze jednej i w dodatku istotnej zmiany: po wprowadzeniu do tekstu na początku objaśnień typu „Hunnowie, *abo jak ich pospolicie zową, Węgrowie*”, „w Pannonii, *to jest w tym kraju, który teraz Węgierskim zwiemy*”, „Hunnów *abo Węgrów*” pisze on dalej wszędzie o *Węgrach* zamiast o *Hunach* i o *ziemi Węgierskiej* zamiast o *Pannonii*, całkowicie więc identyfikuje Hunów z Węgrami, czego u M. Oláha jednak jeszcze nie było; można by powiedzieć, że jest on żarliwym zwolennikiem teorii huńsko-węgierskiej kontynuacji niż sam autor

węgierski. Nie odbiega on w tym zresztą od dawnej tradycji polskiej historiografii, bo nawet Gall Anonim już w wieku XII pisał o Węgrzech jako o kraju zajęтым niegdyś „przez Hunów, zwanych też Węgrami” (Księga I, Przedmowa).

Bibliografia

A. Teksty

Łaciński:

[rękopis z 1537 r. zaginął, por. Kulcsár 1977, s. 1092 - 1095].

[Pierwsze wydanie w:] *Antonii Bonfinii rerum ungaricum decades quator cum dimidia etc.* Basileae, ex officina Oporoniana 1568. Decades I, Liber 7, pp. 107-136.

[Wydanie krytyczne w:] Nicolaus Olahus, *Hungaria - Athila. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász.* (=Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Iosepho Fögel Moderante Redigit Ladislaus Juhász, Saeculum XVI). MCMXXXVIII, K[irályi] M[agyar] Egyetemi Nyomda, Budapest, pp. 35-72.

Polski:

Historia spraw Atyle Krola Węgierskiego. Z łacińskiego na polski przełożona przez Cyprianą Bazyliką [Na ostatniej stronie:] W Krakowie / Drukował Mąciej Wirzbięta / Typograph Je^o K.M.Ro=/ ku Páńskiego 1574 [Bkór. Cim. 226].

Białoruski:

Исторыя о Атылі королі угорьскомъ (Rps. Rac. 94, s. 173-224) [Wydania: А.Н. Веселовский, *Из истории романа и повести, Материалы и исследования*, (Сборник Отделения русского языка и словесности, т. 44, № 3, Санкт-Петербург 1888, Приложения, s.173-236.)].

[Глава 9:] *Хрэстаматыя на гісторыі беларускай мовы*, ч. 1, Мінск 1961, s. 187-190).

Історія о Аттілі, королі угорьскомъ, [в:] *Українська література XIV-XVI ст.*, ред. В.Л. Микитась (=Бібліотека української літератури), Київ 1988, s. 396-441.

Węgierski:

Miklós Oláh, *Athila*, przekład P. Kulcsár, [w:] *Humanista történetírók*, Budapest 1977, s. 329-390.

B. Opracowania

Brückner, A., *Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräflisch-Racziński'schen Bibliothek in Posen*, „Archiv für slavische Philologie”, Bd. IX, 1886, s. 345-391.

Голенищев-Кутузов И.Н., *Гуманизм у восточных славян*, Москва 1963.

Las

Jajńska-Socha T., *System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI w. (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)* (PAN, Komitet Słowianoznawstwa, Monografie Slawistyczne 41), Wrocław 1979.

Кіпель З., *Беларуская мова як культурна-сацыялягічны фактар: На прыкладзе адной сямейнай хронікі XVI ст.*, „Беларусіка / Albaruthenica” 3, Мінск, 1994, с. 177-182.

Кіпель З., *Беларуская перакладная літаратура XV-XVII стст.: Выявленне і перахаванне*, „Беларусіка / Albaruthenica” 1, Мінск, 1993, с. 221-225.

Шонкой П. [Pál Sonkoly], *Замечания об „Истории о Атыли, король угорском”*, „Dissertationes Slavicae”, т. 9-10, Szeged, 1975, с. 207-217.

Веселовский А.Н., *Из истории романа и повести* („Сборник Отделения русского языка и словесности”, т. 44, № 3), Санкт-Петербург 1888, с. 307-350.

Dodatek

Nicolaus Olahus, *Athila*
Caput I.

Quo primum tempore Hunni sub ducibus Bela, Cheva et Cadica in ripa Tibisci castra posuere, Pannonias incolebant diversae gentes, quarum

limitibus ad arcendos barbarorum excursus adversa Danubii ripa Maternus aut (ut alii tradunt) Matrinus praefectus fuit.

Hic non eas modo provincias, quae nunc Hungaria appellatur, sed etiam Dalmatiam, utrasque Mysias, Achaïam, Trachiam et Macedoniam administrabat. Igitur certior a sius factus Hunnorum gentis antea incognitae multitudinem intra provinciam suam magna vi in ripa Tibisci castra possuise, stauit Detrici, qui id temporis non minima Germaniae parti praeerat, quod se obicere tantae barbarorum multitudini vereretur, auxilium implorare. Is conscripto celeriter magno vicinarum omnium gentium, velut ad commune extinguendum incedium, exercitu in Pannoniam adveniens in eo, qui nunc Zaazhalom vocatur, campo non longe a meridionali ripa Danubii consedit. Urbs non multum ab eo loco aberat Potentiana inter campum memoratum et oppidum Thethem ad eisdem fluminis ripam sita loco aliisque commoditatibus memorabilis. Hic quum Maternus ageret copiasque ad arcendum repentinum hostium adventum conscriptas haberet, eo profectus est Detricus, ut, quid facto opus esset, cum eodem consultaret decernerentque, praestaretne trajecto Danubio Hunnos in castris imparatos adoriri, an aliam rationem eos opprimendi inire quisve modus cum hostibus tam inopinatis atque incognitis esse deberet pugnandi. Qua re per explorates Hunnis nunciata [...]

Rps. Rac. 94, s. 173:

Исторыя о Атылы король угорскомъ
глава ѿ

ПВМ

Кгды пере^л давными часы гу^ннове, *або я^к их^н нине по^нполите зовутъ угрове* и^х своими княжаты Беле^м Кево^м и кадыко^м положили^с были обозо^м надъ рекою тисою, тогды в то^т часъ в паньон^нти *то есть в то^м краю который теперь угоркимъ зовемо* мешкали ро^нные народы а украинные м^рца дла^а нае^довъ непры^ателе^с сторожу де^ржечы и до оборо^м готовъ будучы де^ржалъ с то^е стороны дуна^а неия^с матэрну^с албо якъ его некоторые зову^т матрынусъ, тот не толко тые краины которые тепе^р угорскою землею зовемы, але те^ж и далмацью обою се^рбьскую землю Ахаю трацью и мацэдонию у свое^с вла^нности м^рль. А такъ коли ему его лю^д да^т

JA 5x

* 6 2x

справу, и* великое множество гу^нновъ *або* *хр*о* в земли его великою мо^ю на^а рекою тисою о^бозомъ с^а положило, умысли^и просити о^м помочь дэтрыка которы^с на то^т часъ немалую часть неме^нкое зе^мли по^д своею вла^но^ст^ю м^рбл^ь. Понева* самъ обавл^а с^а давать о^тпо^р такъ великому мно^жству непр^ыате^л, то^т тогды зобра^шы бо^рздо зо всихъ пограничны^х народо^в великое во^сско яко бы до у^гашень^а всимъ догорающее пожог^и пры^агну^шы до у^го^рское зе^мли положи^и с^а недалеко о^т дуна^а къ полу^нево^с стороне на то^м м^ест^цу которе^е теперъ ла^загалемъ зову^т. о^т того м^рб^ца недалеко было место, которое звано потэ^нцы^а на ме^жы тымъ преречоны^м поле^м а м^рб^с томъ тэтэ^с которое на берегу тые^х реки лежало годно вечное паметки д^ла о^со^бного м^рб^ца и иншы^х пожитковъ. Та^м к^ды матэ^рну^с мешка^и а во^сско до дава^и с^а о^тпору та^к наглому непр^ыателю поготову м^рбл^ь еха^и до него дэтрыкъ абы з нимъ поради^и якъ бы в то^м (с. 174:) м^рре поступовать м^рбли а и*бы ме^жы собою постановили, если бы было лепе^с перепровади^ишы с^а чере^з дуна^а на у^гры въ о^бозе него^товые ударить чыли на^ти ин^ьшую дорогу котора^а бы и^х по^жы^т або пакъ яки^м бы спосо^бомъ з непр^ыателемъ таки^м несподеваны^м а незнаемым битву сточы^т м^рбли. Што скоро шп^рк^тгове *хр*о* о^зна^имили [...]

Historia spraw Atyle Krolá Węgierskiego

[Rekonstrukcja na podstawie tekstu łacińskiego i starobiałoruskiego]

Gdy przed dawnymi czasy Hunnowie, *abo jak ich ninie pospolicie zową, Węgrowie*, ze swoimi książętami Belem, Kiewem i Kadykiem położyli się byli obozem nad rzeką Cisą, wtedy w ten czas w Pannonii, *to jest w tym kraju, który teraz Węgierskim zwiemy*, mieszkali różne narody, a ukraiinne miejsca dla najazdów nieprzyjaciół stróżę dzierząc i do obrony gotów będąc dzierżał z tej strony Dunaju niejaki Maternus albo (jak jego niektóre zową) Matrynus.

Ten nie tylko te krainy, które teraz ziemią Węgierską zwiemy, ale też i Dalmację, oboją serbską ziemię, Achają, Tracyję i Macedonię u swojej władności [pod swoją władnością] miał. A tak kiedy jemu jego lud dał sprawę, iż wielkie mnóstwo Hunnów *abo Węgrów* z ziemi jego wielką

mocą nad rzeką Cisą obozem się położyło, umyslił prosić o pomoc Detryka, który na ten czas nie miałą część ziemi Niemieckiej pod swoją władnością miał. Ponieważ sam obawiał się dawać odpór tak wielkiemu mnóstwu nieprzyjaciół, ten wtedy zebraszy barzo ['prędko, szybko', SLP XVI w., II, 25] ze wszystkich pogranicznych narodów wielkie wojsko jako by do ugaszenia wszystkim dogarającej pożogi, przyciągnawszy do *Węgierskiej ziemi*, położył się niedaleko od Dunaja ku stronie południowej, na tym miejscu, które teraz Zaazhalom zową. Od tego miejsca niedaleko było miasto, które zwano Potencyjana, między tym przerzecznym polem a miastem Thethes, które na brzegu tejże rzeki leżało, godne wiecznej pamięci dla osobnego miejsca i innych pożytków. Tam gdy Maternus mieszkał a wojsko do dawania odporu tak nagłemu nieprzyjacielowi pogotowu [SLP XVI w., VIII, 69] miał, jechał do niego Detryk, aby z nim poradził, jak by w tej mierze postępować mieli, a iżby między sobą postanowili, jeśli by było lepiej przeprowadziwszy się przez Dunaj na Węgrów w obozie niegotowych uderzyć, czyli naj[ś]ć inszą drogę, która by ich pożyć або pak jakim by sposobem z nieprzyjacielem takim niespodziewanym a nieznanym bitwę stoczyć mieli. Co skoro szpiegowie *Węgrów* oznajmili [...]